

भोयरी बोली व भोयरी संस्कृती:मराठीच्या परिघावरील केंद्र

डॉ.राजेंद्र मुंदे

आर्वी नाक्यामागे , ज्ञानेश्वर नगर वार्ड नं ९,

वर्धा ४४२००९

भ्रमणभाष ९४२२१४००४९

DOI :

ARTICLE DETAILS

Research Paper -02

Received: 26/08/2026

Accepted: 28/08/2026

Published: 02/09/2026

ABSTRACT

बीजशब्द : भोयरी बोली, स्थलांतर, भाषिक संपर्क, सांस्कृतिक वारसा, भोयर समाज, बोलीभाषा, मराठी बोली, वऱ्हाडी, मालवी, राजस्थानी, गुजराती, बुंदेली, हिंदी, भाषिक संक्रमण, सीमाभाषिकता, लोकसाहित्य, लोकसंस्कृती, श्रमसंस्कृती, सांस्कृतिक स्मृती, भाषा-संवर्धन, बोली संवर्धन, भाषा-संस्कृती संबंध, संस्कृती-विधी-बोली, भाषिक बहुलता, भाषिक अस्मिता, मौखिक परंपरा, भाषिक वारसा.

सारांश- भोयरी बोली ही भोयर समाजाच्या दक्षिण सिंध प्रांतापासून गुजरात, राजस्थान, माळवा आणि महाराष्ट्रातील विदर्भापर्यंतच्या शतकानुशतकांच्या स्थलांतरातून घडलेला एक समृद्ध भाषिक व सांस्कृतिक वारसा आहे. या प्रदीर्घ प्रवासामध्ये भोयरीवर भाया, राजस्थानी, गुजराती, मालवी, बुंदेली, हिंदी आणि वऱ्हाडी/मराठी अशा अनेक भाषांचे भाषिक थर चढले असून, 'Linguistic Survey of India' मध्ये तिची नोंद मालवीची बोली म्हणून झालेली आहे. लिखित परंपरा मर्यादित असली तरीही, ही बोली लोककथा, म्हणी, स्त्रियांची श्रमगीते आणि 'बहुड्डा पूजन' व 'सात आसरा' यांसारख्या पारंपरिक विधींमधून आजवर जिवंत राहिली आहे. बोली ही कोणत्याही भाषेची सजीव प्रयोगशाळा असते, जिच्यातून प्रमाणीकृत भाषेला नवे शब्द व अर्थछटा मिळतात; त्यामुळे विदर्भाची भाषिक ओळख केवळ वऱ्हाडीपुरती मर्यादित न राहता भोयरी, नागपुरी, गोंडी यांसारख्या विविध सीमाभाषिक बोलींमुळे अधिक समृद्ध होते. सध्याच्या काळात वाढते शहरीकरण, औपचारिक शिक्षण आणि न्यूनगंडाची भावना यांमुळे भोयरी भाषिकांची संख्या घटत आहे, परंतु बोली नष्ट होणे म्हणजे एका समाजाचा संपूर्ण सांस्कृतिक अनुभव आणि सामूहिक स्मृती गमावणे होय. म्हणूनच संस्कृती आणि भाषेच्या जतनासाठी भोयरीसारख्या बोलींचे दस्तऐवजीकरण, अभ्यास आणि संवर्धन करणे अत्यावश्यक आहे.

Disclaimer: The views and conclusions expressed in this article are solely those of the authors. The authors are responsible for the originality, accuracy, integrity, and ethical compliance of the manuscript, including freedom from plagiarism, copyright infringement, data falsification, and other academic misconduct.

प्रस्तावना-

मराठी भाषेच्या ऐतिहासिक विकासप्रक्रियेत प्रमाण मराठीइतकेच महत्त्व विविध प्रादेशिक बोलींना प्राप्त आहे. भाषा ही केवळ व्याकरणिक रचना नसून ती समाजाच्या सामूहिक स्मृती, अनुभव, श्रमसंस्कृती, श्रद्धा आणि इतिहास यांचे सजीव रूप असते. म्हणूनच बोलींचा अभ्यास म्हणजे भाषेच्या मुळाशी जाऊन त्या समाजाच्या संस्कृतीचा, स्थलांतराचा आणि जीवनदृष्टीचा शोध घेणे होय. विदर्भातील भोयरी बोली ही अशाच प्रकारची एक स्वतंत्र, समृद्ध आणि दीर्घ परंपरा लाभलेली बोली असून दीर्घकाळ ती संशोधनाच्या मुख्य प्रवाहाबाहेर राहिली आहे. प्रस्तुत लेखात मराठीतील बोली-संकल्पना, भाषा-बोली अन्योन्यसंबंध, बोलींचे भाषा-संवर्धनातील स्थान, विदर्भातील बोलीभूगोल, तसेच वऱ्हाडी-भोयरी तुलनात्मक चौकटीत भोयरी बोली व संस्कृतीचा सखोल, संशोधनपर आणि तत्त्वज्ञानप्रधान विचार करण्यात येत आहे.

भोयरी : स्थलांतर, संपर्क आणि संस्कृतीचा प्रवाही वारसा-

मनुष्य जिथे जातो, तिथे केवळ शरीर घेऊन जात नाही; तो आपल्या सोबत भाषा, बोली, स्मृती, परंपरा, जगण्याच्या सवयी आणि सांस्कृतिक अधिष्ठानही घेऊन जात असतो. म्हणूनच स्थलांतराचा इतिहास हा केवळ भौगोलिक नसून तो भाषिक आणि सांस्कृतिकही असतो. भोयरी समाजाचा दीर्घ स्थलांतर प्रवास आणि त्या प्रवासातून घडत गेलेली भोयरी बोली ही याचे जिवंत उदाहरण आहे. इतिहासाच्या पातळीवर पाहिले असता, भोयरी समाजाचे मूळ दक्षिण सिंध प्रांतात—आजच्या पाकिस्तानातील भागात—आढळते. तेथून हा समूह गुजरात आणि राजस्थानच्या दिशेने स्थलांतरित झाला. पुढे माळवा-बुंदेलखंड परिसरात काही काळ स्थिरावून, परकीय आक्रमणांचे दडपण, राजकीय अस्थिरता आणि उपजीविकेच्या शोधांमुळे भोयरी समाज दक्षिणेकडे—मध्यप्रदेश आणि महाराष्ट्रात—सरकला. हा प्रवास शतकानुशतके चाललेला असल्याने, भोयरी बोलीवर विविध भाषिक प्रवाहांचे थर चढत गेले. भोयरी बोली ही केवळ एक बोली नसून ती स्थलांतराच्या प्रत्येक टप्प्याची भाषिक नोंद ठेवणारी जिवंत प्रणाली आहे. सिंध प्रांतातील ‘भाया’ बोली, राजस्थानातील राजस्थानी, गुजरातमधील गुजराती, माळव्याची मालवी, बुंदेलखंडातील बुंदेली, मध्यप्रदेशातील हिंदी आणि विदर्भातील मराठी—या सर्व भाषांच्या संपर्कातून भोयरी बोली आकाराला आली आहे. त्यामुळे तिची शब्दसंपदा, वाक्यरचना आणि विभक्तीप्रत्यय हे एका भाषेपुरते मर्यादित न राहता बहुविध भाषिक संस्कारांचे द्योतक ठरतात.

भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीने पाहिले असता, बोलींचा अभ्यास केवळ ध्वनिविज्ञान किंवा व्याकरणापुरता मर्यादित नसतो. बोली या त्या-त्या समाजाच्या शिक्षणपद्धती, सामाजिक रचना, परंपरा, लोकसाहित्य आणि संस्कृतीशी घट्ट जोडलेल्या असतात. भोयरी बोलीही त्याला अपवाद नाही. लिखित परंपरा मर्यादित असली तरी, ही बोली लोककथा, म्हणी, दैनंदिन व्यवहार, श्रमसंस्कृती आणि स्त्री-पुरुषांच्या संवादातून सतत जिवंत राहिली आहे.

शब्द हे भूतकाळातील आणि वर्तमानातील जनमानसांच्या अमूर्त भावनांचे मूर्त रूप असतात. स्थल-काल बदलल्यावर विचारसरणी बदलते आणि त्याचबरोबर शब्दांचे अर्थ, उच्चार आणि वापरही बदलतो. भोयरी बोलीत हे स्पष्टपणे जाणवते. काही शब्द जसेच्या तसे टिकून राहिले आहेत, काही शब्द नव्या रूपात रूळले आहेत, तर काही जुने शब्द काळाच्या ओघात लुप्त झाले आहेत. ही प्रक्रिया राजकीय घडामोडी, सामाजिक बदल, व्यापार, तंत्रज्ञान आणि उपजीविकेच्या बदलत्या साधनांमुळे अधिक गतिमान झाली. Linguistic Survey of India मध्ये भोयरी (भोवरी) बोलीची नोंद मालवी भाषेची एक बोली म्हणून

करण्यात आली असून 'Mup-bho' असा तिचा कोड दिला आहे. ही नोंद केवळ भाषिक साम्य दर्शवत नाही, तर भोयरी बोलीचा माळव्याशी असलेला ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक संबंधही अधोरेखित करते. पुढे पश्चिम हिंदी, मराठी आणि वऱ्हाडीचा प्रभाव वाढत गेल्याने, भोयरी बोलीने स्थानिक गरजेनुसार स्वतःला बदलत ठेवले.

विदर्भ आणि मध्यप्रदेशातील भोयरबहुल भाग—

नागपूर, वर्धा, अमरावती, बैतूल, छिंदवाडा—यांना 'भोयरपट्टी' असे संबोधले जाते. येथील दैनंदिन जीवनात भोयरी बोली अजूनही संवादाचे प्रमुख माध्यम आहे. विशेषतः शेती, मजुरी, घरगुती व्यवहार, सण—उत्सव आणि सामाजिक समारंभांतून ही बोली नैसर्गिकपणे व्यक्त होते. मराठीच्या संपर्कामुळे द्वितीया व चतुर्थी विभक्तीप्रत्ययांत मराठी छटा दिसते, तर हिंदीच्या प्रभावामुळे षष्ठी विभक्तीमध्ये 'को', 'की' यांचा वापर आढळतो.

भोयरी बोलीची सर्वात महत्त्वाची वैशिष्ट्ये म्हणजे तिचा लोकसाहित्याशी असलेला घट्ट संबंध. स्त्रियांच्या श्रमगीतांमध्ये, पुरुषांच्या अनुभवकथनांत, शेतकरी जीवनातील संवादांत आणि स्थलांतराच्या आठवणींतून ही बोली आपले अस्तित्व टिकवते. त्यामुळे भोयरी बोली ही केवळ भाषिक संरचना न राहता, भोयर समाजाच्या सामूहिक स्मृतींचे आणि जगण्याच्या तत्त्वज्ञानाचे माध्यम बनते. जनगणनांच्या नोंदी पाहिल्या असता, भोयरी भाषिकांची संख्या कालांतराने घटलेली दिसते. यामागे शिक्षणात प्रामुख्याने मराठी—हिंदीचा वापर, शहरांकडे वाढलेले स्थलांतर आणि बोलीविषयीची न्यूनगंडाची भावना ही कारणे आहेत. मात्र बोली नष्ट होणे म्हणजे केवळ शब्द हरवणे नव्हे; तो संपूर्ण सांस्कृतिक अनुभव हरवण्याचा धोका असतो. म्हणूनच भोयरीसारख्या बोलींचे दस्तऐवजीकरण, अभ्यास आणि संवर्धन हे अत्यावश्यक ठरते. अखेरीस असे म्हणता येईल की, भोयरी बोली हा स्थलांतराच्या दीर्घ प्रवासातून घडलेला भाषिक वारसा आहे. गुजराती, राजस्थानी, मालवी, बुंदेली, हिंदी, मराठी आणि वऱ्हाडी यांच्या संपर्कातून तयार झालेली ही बोली एका समाजाच्या जिवंत इतिहासाचे प्रतिनिधित्व करते. बदल स्वीकारत, स्वतःला रूपांतरित करत, भोयरी बोली आजही भोयर समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचा केंद्रबिंदू आहे— आणि म्हणूनच ती केवळ त्या समाजाची नाही, तर आपल्या सर्वांच्या सामायिक भाषिक—सांस्कृतिक ठेव्याचा अविभाज्य भाग आहे.

१. मराठीतील बोलींची संकल्पना :

मराठी ही एकसंध, एकरेषीय भाषा नसून ती अनेक प्रादेशिक, सामाजिक व सांस्कृतिक प्रवाहांच्या संमीलनातून घडलेली बहुविध भाषा आहे. कोकण, देश, खानदेश, विदर्भ, मराठवाडा या प्रत्येक विभागात वेगवेगळ्या बोली विकसित झालेल्या दिसतात. या बोली म्हणजे प्रमाण भाषेपासून झालेले अपभ्रंश नसून त्या त्या प्रदेशातील लोकजीवनातून आकाराला आलेल्या स्वतंत्र भाषिक प्रणाली आहेत. बोलींमधून स्थानिक पर्यावरण, व्यवसाय, सामाजिक रचना आणि इतिहास यांचे सूक्ष्म प्रतिबिंब आढळते. त्यामुळे बोली-अभ्यास हा केवळ भाषावैज्ञानिक न राहता तो सांस्कृतिक व समाजशास्त्रीय अभ्यासही ठरतो.

२. भाषेच्या बाबतीत बोलीचे महत्त्व:

कोणत्याही भाषेचा खरा जीव तिच्या बोलींमध्ये असतो. प्रमाण भाषा प्रामुख्याने लिखित, शिक्षित आणि संस्थात्मक व्यवहारात वापरली जाते; परंतु बोली ही दैनंदिन जीवनात, श्रमसंस्कृतीत, कौटुंबिक संवादात आणि विधीपरंपरांत सतत वापरात असते. बोलींमधूनच भाषेला नवे शब्द, नवे अर्थछटांचे प्रवाह आणि नवी संवेदना प्राप्त होत असते. भोयरी बोलीतील शब्दसंपदा,

म्हणी, वाक्प्रचार आणि विशेषतः विधीसंलग्न शब्दप्रयोग हे प्रमाण मराठीच्या शब्दसंपत्तीला समृद्ध करणारे ठरतात. त्यामुळे बोली ही भाषेची परिधीय रचना नसून तिच्या सर्जनशीलतेचे केंद्र मानावे लागते.

३. भाषा आणि बोली : अन्योन्यसंबंध

भाषा आणि बोली यांचे नाते परस्परावलंबी व परस्परपूरक आहे. भाषा ही व्यापक व्याकरणिक व संरचनात्मक चौकट पुरवते, तर बोली त्या चौकटीला स्थानिक अर्थ, भावनिक छटा आणि सांस्कृतिक अधिष्ठान प्रदान करते. भोयरी बोली मराठीच्या मूलभूत व्याकरणाशी सुसंगत असली तरी तिची ध्वनिरचना, शब्दयोजना आणि वाक्यघटना स्थानिक सांस्कृतिक गरजांनुसार घडलेली आहे. त्यामुळे भाषा-बोली संबंध हा केंद्र-परिघाच्या सत्ताकारणावर आधारित नसून, तो संवादात्मक व सजीव प्रक्रियेचा परिणाम आहे.

४. भाषा-संवर्धनात बोलींची भूमिका -

भाषा संवर्धनाच्या प्रक्रियेत बोलींचे स्थान अत्यंत मूलभूत आहे. केवळ प्रमाण भाषेचे संवर्धन म्हणजे भाषेचा अपूर्ण विकास होय. बोली नष्ट झाल्यास भाषेचा लोकाधारित पाया कमकुवत होतो आणि भाषा हळूहळू केवळ औपचारिक व पुस्तकी स्वरूपात उरते. भोयरी बोलीचे जतन म्हणजे भोयरी समाजाच्या सांस्कृतिक स्मृती, परंपरा आणि जीवनदृष्टीचे जतन होय. बोलींमधील मौखिक साहित्य, विधीभाषा, लोककथा आणि गीतपरंपरा या भाषेच्या दीर्घायुष्यास कारणीभूत ठरतात. म्हणूनच बोलींचे दस्तऐवजीकरण, शब्दकोश, आणि सांस्कृतिक अभ्यास हे भाषा-संवर्धनाचे अनिवार्य घटक ठरतात.

५. “बोली जगल्या तर भाषा जगेल” : हे महत्त्वाचे गृहीतक

“बोली जगल्या तर भाषा जगेल” हे गृहीतक केवळ भावनिक घोषवाक्य नसून भाषावैज्ञानिक व समाजभाषाशास्त्रीय सत्य आहे. बोली ही भाषेची नैसर्गिक प्रयोगशाळा असते. येथेच भाषा बदलते, विस्तारते आणि नव्याने अर्थनिर्मिती करते. भोयरी बोली आजही शेती, श्रम, नातेसंबंध, सण-उत्सव आणि धार्मिक विधींमध्ये सक्रिय असल्यामुळे मराठी भाषेच्या लोकजीवनाशी असलेल्या नात्याची साक्ष देते. बोली जिवंत राहिल्यास भाषा केवळ टिकतेच असे नाही, तर ती नव्या काळाशी संवाद साधण्यास सक्षम ठरते.

६. विदर्भातील बोलीभूगोल आणि वऱ्हाडीचा विस्तार

विदर्भ हा मराठी भाषेचा सर्वात विस्तीर्ण बोलीप्रदेश मानला जातो. तथापि, ‘विदर्भ म्हणजे वऱ्हाडी’ ही धारणा भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या अपुरी आणि एकांगी आहे. वर्धा नदीच्या पलीकडे वऱ्हाडी बोली प्रबळ असली, तरी नदीच्या अलीकडे नागपुरी व झाडी या प्रमुख बोली आढळतात. याशिवाय गोंडी, कोरकू, लम्हनी, गौर बंजारी, बंजारी, पावरी, कोलामी, कोष्टी आणि भोयरी या बोली विदर्भाच्या भाषिक बहुलतेचे द्योतक आहेत. भोयरी बोली विशेषतः विदर्भ-मध्यप्रदेश सीमेवरील सांस्कृतिक संमीलनातून विकसित झालेली असल्यामुळे ती सीमाभाषिक (borderline) स्वरूप धारण करते.

७. भोयरी बोली : सामाजिक व सांस्कृतिक अधिष्ठान

भोयरी बोली ही भोयरी समाजाच्या संपूर्ण जीवनव्यवहाराशी अविभाज्यरीत्या जोडलेली आहे. शेतीप्रधान अर्थव्यवस्था, श्रमसंस्कृती, पितरपूजा, बहुड्डा (कजली) पूजन, सात आसरा, सेंदरे देव, मानिनी पूजन यांसारख्या विधीपरंपरा भाषेच्या माध्यमातूनच पिढ्यान्पिढ्या संक्रमित होत आल्या आहेत. भोयरी संस्कृती (२०२१) हा ग्रंथ संपूर्ण भोयरी बोलीत

लिहिला गेल्यामुळे संस्कृतीचा आत्मस्वरूप, अंतर्गत दृष्टिकोनातून अभ्यास शक्य झाला आहे. भाषा येथे केवळ अभिव्यक्तीचे साधन न राहता संस्कृतीची संरक्षक आणि वाहक बनते.

८. वऱ्हाडी-भोयरी तुलनात्मक शब्दसंपदा

अर्थ	वऱ्हाडी	भोयरी
पाणी	पाणी	पाण
घर	घर	घार
मूल	पोर	लेकरू
काम	काम	काज

हा तुलनात्मक तक्ता दोन्ही बोलींतील साम्य, भिन्नता आणि परस्पर प्रभाव स्पष्ट करतो.

९. संस्कृती-विधी-बोली :

त्रिकोणी मॉडेल संस्कृती, विधी आणि बोली हे तीन घटक परस्परावलंबी आणि परस्परपूरक आहेत. विधी बोलीला प्रतीकात्मक अर्थ प्रदान करतात; संस्कृती त्या अर्थाना सामाजिक वैधता देते; आणि बोली या सर्वांचा संवादात्मक प्रवाह घडवते. भोयरी बोली या त्रिकोणाचा केंद्रबिंदू असून ती संस्कृतीचा अनुभव भाषेत रूपांतरित करते. त्यामुळे बोली नष्ट होणे म्हणजे केवळ भाषिक नव्हे, तर सांस्कृतिक विघटन होय.

लोकसाहित्याच्या पातळीवर वऱ्हाडी-भोयरी अंतरसंबंध:

लोकसाहित्याच्या पातळीवर पाहिले असता, वऱ्हाडी आणि भोयरी या दोन्ही बोलींमध्ये श्रमसंस्कृती, ग्रामीण जीवन आणि स्थलांतराचा अनुभव हे समान धागे आढळतात. वऱ्हाडी लोकगीतांतील शेतकरी जीवन, दुष्काळ, मजुरी आणि सामाजिक विसंगती यांचे प्रतिबिंब भोयरी लोककथांमध्येही वेगळ्या छटेत दिसते. दोन्ही बोलींमधील लोकसाहित्य हे ग्रामीण समाजाच्या संघर्षांचे दस्तऐवजीकरण करते. यातून असे लक्षात येते की, बोली या स्वतंत्र बेटांसारख्या नसून त्या परस्परांशी संवाद साधणाऱ्या सांस्कृतिक प्रणाली आहेत. वऱ्हाडी-भोयरी बोलींचा अंतरसंबंध हा मराठी भाषेच्या विस्तारशील आणि समावेशक स्वरूपाचा पुरावा आहे.

निष्कर्ष : भोयरी बोली – मराठीच्या परिघावरील केंद्र प्रस्तुत संशोधनातून हे स्पष्ट होते की भोयरी बोली ही मराठी भाषेच्या परिघावर वसलेली असली तरी सांस्कृतिक आणि भाषिक दृष्ट्या ती केंद्रस्थानी आहे. ती मराठीच्या मुख्य प्रवाहाला पर्यायी नसून पूरक आहे. भोयरी बोलीतून मराठी भाषेच्या ऐतिहासिक विस्ताराची, स्थलांतराची आणि लोकसंस्कृतीची समृद्ध परंपरा उलगडते. म्हणूनच “भोयरी बोली : मराठीच्या परिघावरील केंद्र” ही संकल्पना केवळ भाषिक नव्हे, तर तत्त्वज्ञानात्मक अर्थानेही सार्थ ठरते. बोलींचे जतन म्हणजे भाषेचे नव्हे, तर संपूर्ण सांस्कृतिक विश्वाचे जतन होय.

संदर्भसूची

१. देशमुख, सुरेश म. (२०२०). भोयरी मराठी शब्दकोश आणि भाषाविज्ञान. खापरखेडा , नागपूर संवेदना प्रकाशन .
२. देशमुख, सुरेश म. (२०२१). भोयरी संस्कृती (संपूर्ण ग्रंथ भोयरी बोलीत). नागपूर , स्वतः लेखक प्रकाशक.